

"רב אומן" - ציורי ארץ-ישראל והר חברון של רבי יהוסף שווארץ

ד"ר אבי ששון

חיים ז"ל השתייד לגרעין בני עקיבא - צפון אמריקה (שבטים "נטעים" - "עלומים") והתעתד לחיות בקבוצת יבנה. חיים שהה הרבה ביבנה, כ"בן מאומץ", בתקופת לימודיו בישיבת "מרכז הרב". מלחמת "ששת הימים" והעלייה לכפר עציון גרמו למפנה בתוכניותיו.

רבי יהוסף שווארץ, שחי ופעל בירושלים במחצית המאה התשע-עשרה, ידוע בעיקר בזכות ספרו המפורסם "תבואות הארץ", שהוא חלק מחיבורו הגדול "דברי יהוסף". בחקר ארץ-ישראל נחרט זכרו בעיקר בהקשר ההיסטוריוגרפי. במאמר זה נאיר פן נוסף בפעלו של האיש.¹

יהוסף שווארץ נולד בשנת תקס"ה (1804) וכבר בנערותו ניכר כעילוי.² בשנת תקע"ד

¹ נושא זה הוצג לראשונה בעבודתי: סופרים וחוקרים עבריים במאה התשע-עשרה ותרומתם למחקר הגיאוגרפי-היסטורי של ארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ח, 1998.

נוסח רחב של מאמר זה ראה: א. ששון, 'בין "מזרח" למערב - ירושלים בציורי רבי יהוסף שווארץ', א. ברוך וא. פאוסט, עורכים, חידושים בחקר ירושלים, הקובץ השמיני, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג, 2000, עמ' 171-199.

² לונץ א"מ, 'תולדות הרב ר' יהוסף שווארץ ז"ל', לוח ארץ ישראל ז' ותרס"א, עמ' 161-143 ולהלן: "לונץ תרס"א"; ראה עמ' 146. סיכום זה זכה להוצאות נוספות. ראה למשל: שווארץ י', תבואות הארץ, ירושלים (תר"ה) תר"ס (מהדורת לונץ), ולהלן: שווארץ, תבואות הארץ, עמ' XXIV-IX; פרומקין א.ל, תולדות חכמי ירושלים, 4 כרכים, וירושלים תרפ"ח-תר"צ, תל-אביב תשכ"ט, כרך ג', עמ' 233, ולהלן: פרומקין תשכ"ט). שילר א, כינס והביא לדפוס, לוח ארץ-ישראל, מבחר מאמרים (מתוך "לוח ארץ-ישראל" שנתון בעריכת לונץ), ירושלים 1980, עמ' 316-334; שורץ קרל, משפחתי - תולדות משפחת שורץ בגרמניה, 1950, עמ' 17. כתב היד שטרם פורסם נמסר לי באדיבותו של מר חיים שורץ, חוקר תולדות המשפחה. [להלן: שורץ, משפחתי].

(1824) החל שווארץ את לימודיו האקדמיים, ורכש השכלה במדעי הגיאוגרפיה. תוך כדי לימודיו הגיע להכרה, שרק בארץ-ישראל יוכל להגיע לשלימות ואחידות בין הפעילות הרוחנית ובין הנאמנות לקודשי ישראל. שווארץ הרגיש, כי הכרת המציאות הגיאוגרפית של ארץ-ישראל היא תנאי הכרחי להבנת הכתובים בכתבי הקודש.

בשנת תקצ"ב (1832) יצא לדרכו והגיע ארצה בערב פסח, שנת תקצ"ג, ומיד החל בחקירתה וכתביבתה. שווארץ, כגיאוגרפים אחרים בדורו, לא הסתפק בתיאור ותיעוד מילולי של ארץ-ישראל ונופיה, אלא השתמש בכלים גרפיים מגוונים. מן הידועות שבתחום זה הן המפות השונות שהתקין במהלך חייו. הציור הוא אחת מן הדרכים בהן ביקש להביא את דברה של ארץ-ישראל ליהודי הגולה. גילוי ארכיון שווארץ זורה אור חדש גם בתחום האומנותי, המסייע להבנת תהליכי היצירה ומטרותיה בהם התנסה.

תיאור הציורים וזמנם

הליטוגרפיה הראשונה

זו הופיעה בשנת תקצ"ז (1837), כלוח שגודלו 43 ז 30 ס"מ, והיא מוקדשת כולה לתיאור אתרים בירושלים. הלוח בנוי כמסגרת גיאוגרפית, במוקד הלוח ציור פנורמי של הר הבית והר הזיתים, ומשני צידיו שני זוגות של ציורי אתרים בעיר העתיקה. הציורים הקטנים מופיעים בהתאמה גיאוגרפית, ובהתאם למפה הקטנה שמעליהם, קרי, בציורים מימין מופיע הר ציון שבדרום העיר ובציורים משמאל מופיע שער יפו שבצפון-מערב העיר. מתחת לכל ציור נכתב ביאור קצר. להלן הציורים וביאוריהם המקוריים:

1. הציור המרכזי:

ציון חולדה הנביאה על ראש הר הזיתים

הר הזיתים

הר הבית

מקום המקדש

מקום קודשי הקודשים

בניין שקורין אותו מדרש שלמה

הכותל המערבי

בתים וחצרות אשר בנויים בחומת הכותל המערבי להר הבית

שערי הר הבית מצד מערב

חומת מזרח הר הבית והעיר

2. הר ציון, כולל קברי מלכי בית דוד, מצד צפון

3. הר ציון מצד דרום

4. מגדל דוד - מראה מחוץ לעיר

5. מגדל דוד - מראה מתוך העיר

מעל לציור מופיעה מפית קטנה וסכימתית של ירושלים, המשמשת, למעשה, השלמה ומעין מקרא לאיורים המופיעים בליטוגרפיה. עם זאת הקפיד שווארץ על דיוק בקווי היסוד של המפה. בתחתית הליטוגרפיה, מתחת לציורים, נכתב: "מנחת אהבה שלוחה לאחיי יושבי הגולה דורשי ציון וירושלים".

הליטוגרפיה השנייה – "הליטוגרפיה הגדולה"

בליטוגרפיה מאוחרת יותר, שככל הנראה נדפסה בשנת תר"ב (1842), מופיעים ציורים רבים מאלה שהופיעו בליטוגרפיה הראשונה. מבנה הליטוגרפיה, על ציוריה השונים, שבלוני ודומה לקודמתה. גם כאן מופיעה במרכז הלוח מפה מצוירת של ירושלים העתיקה, וסביבה ציורים של אתרים שונים מארץ-ישראל, מהחרמון בצפון ועד הר סיני בדרום. חלק מן הציורים הופיעו כבר בליטוגרפיה הראשונה, וכל השאר חדשים. בספין העליון שובצו שתי מפות קטנות, האחת של ירושלים ההיסטורית והשנייה של בית המקדש. מתחת לכל ציור מופיע ביאור. בכותרת הליטוגרפיה נכתב: "ציורי ארץ הקדושה וכל המקומות המקודשים לא'ח'ב'י (לאחינו בני ישראל) דורשי ציון וירושלים, וכל המתאבל על חורבנה זוכה לראות בבניינה". ואכן, מעידה הכותרת על אופיו של הלוח.

רשימת הציורים (משמאל לימין, נוסח הכיתוב כפי שמופיע בליטוגרפיה):

1. קבר זכריהו הנביא

2. צורת ציון וירושלים לזמן הזה מצד הר הזיתים. (במפה זו סומנו גם תוואי חומות העיר של שלמה, של הורדוס וה"זמן הזה")

3. הר הבית והכותל המערבי מכיוון מערב. הביאור: "בתים וחצרות אשר בנויים בחומת כותל מערבי, שערי הר הבית מצד המערב"

4. "צורת הבית" - תרשים בית-המקדש על אגפיו השונים

5. קבר רחל
6. מערת המכפלה
7. הר סיני וחורב
8. מגדול דוד מח' לע' (מחוץ לעיר)
9. מקום קבורת מלכי בית דוד (הר ציון). מתחת לציור הפסוק: "סובו ציון והקיפוה ספרו מגדליה"
10. מ'ע'ה'ק' ציון מצ' דר' - (מראה עיר הקודש ציון מצד דרום)
11. מגדול דוד בת' הע' - (בתוך העיר)
12. הר תבור וחרמון
13. בית לחם
14. ציור גדול של ירושלים העתיקה ממוזרח, במרכז הלוח. (מתחת הפסוק: "על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים" וכו')
- כאמור ארבעת הציורים של הר ציון ומגדל דוד (מספרים 8-11) הופיעו כבר בליטוגרפיה הראשונה.

ציורים בספריו של שווארץ

ההצלחה לה זכה הספר "תבואות הארץ", שיצא לראשונה בשנת תר"ה (1845) בירושלים והיה נטול איורים, הניעה יזמים שונים באירופה ובאמריקה לעודד ולתמוך ביהוסף שווארץ בתרגום הספר. בשנת 1850, הופיעה המהדורה האנגלית בתרגומו של יצחק ליסר, מראשי הקהילה היהודית באמריקה ומהתומכים המרכזיים בשווארץ. בספר זה מופיעים 20 איורים, ש-12 מתוכם הופיעו כבר בעבודות קודמות.

בשנת 1852, בעידודו ותמיכתו של הרב חיים שווארץ, אחיו, הופיעה המהדורה הגרמנית של "תבואות הארץ"³. בספר זה הופיעו רק ארבעה ציורים - הכותל המערבי, קבר רחל, מערת המכפלה בחברון ופנורמה של ירושלים מכיוון דרום.

היבטים אומנותיים וריאליים בציורי שווארץ

בראשית הדיון בציורי שווארץ יש לעמוד על מספר מאפיינים אומנותיים:

א. ציוריו של שווארץ מופשטים ביותר, ללא תוספות של פרטי טבע ונוף, שהיו מתבקשים בציורים כאלה.

ב. שווארץ אוהז בעיפרון ב"יד קשה". הוא אינו ניחן בגמישות הנדרשת מן הצייר. דבר זה גורם ליצירת דפוסים מסויימים בציורים, כשהבולט שבהם הוא דגם המבנים. רוב המבנים בציורים של שווארץ מופיעים בקווים ישרים למדי, לא תמיד כפי שהם במציאות. כך בציור מבני מגורים קטנים וכך גם במבני ציבור גדולים, ואפילו בציורי צריחים ומגדלים עגולים, שאצל שווארץ הופכים למרובעים.

ג. הפרופורציות בין המבנים ובתוכם אינם אחידים.

ד. בציורי הליטוגרפיה הגדולה הושמטו הדמויות שמופיעות במספר ציורים במהדורה האנגלית ומערת המכפלה, מצודת דוד, קבר שמואל, קבר רחל, קבר אבשלום, הכותל המערבי, הר ציון, הרובע היהודי). נראה כי הליטוגרפיה, שאמורה לשמש כלוח "מזרח" או כקישוט, נמנעת מציורי דמויות המנוגדות לרוח היהדות או למשמעות הלוח. לעומת זאת, כששולבו ציורים אלה בנפרד בספר, חסרו הדמויות משמעות והן הופיעו כעיטור בלבד. לא מן הנמנע שהדמויות נוספו על דעת המדפיס בלבד. השמטת הדמויות גורמת, לעיתים, לצמצום מרחב הנוף המופיע בציור, כגון במערת המכפלה.

דווקא בעיות אלה מסייעות לנו ומחזקות בעינינו את מקוריותם של הציורים, שציורו בידיו של גיאוגרף ואיש נוף ולא בהכרח ביד אומן. הדיון בציורים ייעשה על-פי סדר הרשימות לעיל.

הדיון במידת הריאליה של ציורי שווארץ תורם גם לשאלת מקוריותם ואמינותו של שווארץ, וכן לשאלת תרומתם להכרת הטופוגרפיה והגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל במאה ה"ט. אחת הדוגמאות המובהקות לחשיבותו של דיון זה הוא ציור קבר רחל, המתאר במדויק את מבנה הקבר לפני שיפוצו ושיקומו על ידי השר משה מונטיפיורי, בשנת 1841. חיבורים שעסקו בקבר רחל ציינו, על פי ציור זה, איפיון

³ Schwarz J., Das Heilige Land, Main 1852

מדוייק של האתר.⁴ אולם, כשדובר בציורים אחרים, התעוררו ספקות רבים לגבי מידת הריאליה שבהם. הציור מעורר המחלוקת הגדולה ביותר הוא ציור הכותל המערבי, שבעיני חוקרים רבים אינו אלא ציור סימבולי ולא ריאלי. לדידנו, מטרתם של ציורים אלה היא קודם כל הצגת הריאליה הטופוגרפית. על-כן איננו יכולים לקבל את ההבחנה כי ציורים מסוימים של שווארץ הם ריאליים ומדוייקים, ואילו באחרים גוברת הסמליות על הריאליה שבהם. חיזוק נוסף למקוריות ולריאליה של הציורים עולה גם מתוך השוואת התיאור הכתוב של שווארץ את אותם האתרים, ובדרך-כלל נמצא כי בפרקים ובתיאור הגיאוגרפי-היסטורי, שהופיע בעיקר ב"תבואות הארץ", יש הקבלה והשלמה לתיאור הגרפי.

הכותל המערבי

במחקר האומנותי והגיאוגרפי התייחסו לציור הכותל המערבי כציור הכולל בתוכו אלמנטים סמליים, ובעיקר שורת העצים אשר על הר הבית. יצחק איינהורן ביקש להוכיח כי עצים אלה אינם אלא ארזים, המסמלים את עצי הארז שהובאו למקדש שלמה.⁵

שווארץ עוסק בהוויה הרוחנית-הלכתית של ארץ-ישראל מנקודת מוצא מעשית וגיאוגרפית, אולם הוא אינו עוסק בסמלים ובחזיונות. לליטוגרפיה שצייר יש משמעות ויזואלית בלבד, ללא כל כוונה לסמל את העתיד. אילו קבלנו את הנחתו של איינהורן לגבי סמלים ורמזים בציוריו של שווארץ, היינו מצפים לראות זאת גם בעבודות נוספות, ואין זה כך. על-כן, אין לדעתי לקבל את קביעתו של איינהורן ש"הארזים מסמלים את המקדש", אלא ששווארץ מתאר את הנוף הנראה בעיניו הוא, ותו לא. נראה כי דביקותו של איינהורן ברעיון הארזים השפיעה עליו גם לגבי עיטורים אחרים, כגון זיהוי העצים שעיטרו את מערת המכפלה משני צידה.

קבר רחל

כפי שצינו לעיל, זהו אחד הציורים החשובים ביותר של שווארץ. מדובר בציור האחרון, המתאר את המבנה לפני השיפוצים שעשה משה מונטיפיורי במקום. בשנת 1841 ערך מונטיפיורי שיפוצים יסודיים במבנה. הוא הרחיב את המבנה דרומה והוסיף את חדר המבוא מצידו המזרחי. שווארץ עצמו מתאר את המבנה כ"..." בית תפילה קטן בתבנית מרובע וגגו משופע, ובתוכו ניצבת המצבה [...]" תיאור דומה

⁴ שילר א, קבר רחל, אריאל, ירושלים 1977, עמ' 24; הנ"ל, ירושלים במאה התשע עשרה בתחריטים והדפסים נדירים, ירושלים 1981, מבוא.

⁵ איינהורן י, 'חפצי קודש וחול, המוטיבים שבהם, מקורותיהם ותכליתם', בתוך: פישר י, עורך, אמנות ואומנות בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"ט, 1979, עמ' 71-17, ראה עמ' 54-53.

הביאו גם רובינסון וסמית שסיירו בארץ-ישראל באותה תקופה: "זה בניין אבן קטן מרובע, נושא כיפה, ובתוכו קבר ערבי רגיל [...]".

מערת המכפלה

בציור מופיע המבנה המרכזי של מערת המכפלה, על שני צריחיו. בחצר המתחם מצויירים מספר מבנים בחזית המבנה ומספר עצים מצידיו. במהדורה האנגלית מופיעה פרספקטיבה חלקית של מערת המכפלה, ללא תיאור החצר והחומה סביב מבנה הקבר. דווקא בציור זה חורג שווארץ מן המוסכמות שתיארנו לגביו. כאן, במבנה המרכזי של המערה, שהוא מצולע ביותר, העדיף שווארץ לצייר מבנה מעוגל. ייתכן ששווארץ רצה להדגיש יותר את שני גרמי המדרגות העולים אל המבנה, ולא יכול היה לתארם באופן אחר, זולת בצורה ובזווית זו.

בית לחם

בכתבי שווארץ מתוארת בית לחם כ"כפר גדול". בהשוואה לאתרים אחרים שצייר, אכן מתואר בציור זה יישוב גדול. בחלק הימני של העיר נראית חומת העיר, שעדיין עמדה על תילה בראשית המאה התשע-עשרה, והוחל בפירוקה, כמו בערים אחרות, בשליש האחרון של המאה. נראה כי שווארץ עמד בצד מזרח של העיר, והעיר מתוארת ממערב לכביש ירושלים חברון.

מהותם וייעודם של הציורים

בתחתית הליטוגרפיה הראשונה כתב שווארץ: "מנחת אהבה שלוחה לאחיי יושבי הגולה דרשי ציון וירושלים". שווארץ חיפש דרכים שונות ומגוונות להביא את דברה ונופיה של ארץ-ישראל ליושבי הגולה. הציורים באים להמחיש את נופיה באופן ויזואלי, בנוסף לתיאור הספרותי ששווארץ הרבה לעסוק בו. שווארץ לא צייר למען היישוב היהודי בארץ-ישראל, ובוודאי שלא לצורך עיטור ספריו. מטרתו המוצהרת הייתה להציג את נופי הארץ לפני יהודי הגולה. גורם נוסף שיזרז והמריץ את האומנות היהודית הייתה חדירת המעצמות וההשפעה הנוצרית לירושלים. מתוך כך החלה פעילותו הנמרצת של המיסיון, אמנם בעיקר משנת 1840, שהייתה מכוונת בעיקר לאוכלוסייה היהודית. לפי פישר יצר עניין זה דרישה מוגברת לחומר כתוב, להרחבת ההשכלה ולחיזוק האמונה היהודית.⁶ במקביל לתהליך זה החלה להתפתח גם ספרות עברית בידיעת ארץ-ישראל. ספרות זו קשורה קשר הדוק לריבוי הנוסעים לארץ-ישראל והיוצאים ממנה כשד"רים, שחלקם כתבו אודות הארץ לקראת צאתם

⁶ פישר י, 'אמנות המאה ה-19 בא"י, התהוותה ומאפייניה', בתוך: פישר י, עורך, אמנות ואומנות בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"ט, 1979, עמ' 109-88, ראה עמ' 92.

לגולה.⁷ מעבר לזיקה לתהליכי ההגירה המתבקשת מאליה, יש לראות בתופעה זו גם מענה לביקוש הגדול לספרות ארץ-ישראל לגווניה, שבוטאה באמצעים אומנותיים - ויזואליים וספרותיים שונים.

מקוריות הציורים ומקורות ההשראה

באומנות העממית בכלל, וביהודית בפרט, מקובלים העתקים וחקייים של יצירות אומנותיות, ולעיתים אף נעשו אלה עוד בימי חייו של האומן עצמו. עיקרון זה הוא מהעקרונות הבסיסיים של האומנות העממית, הרואה בהפצה נרחבת של יצירות האומנות מטרה בפני עצמה. "האומן העממי נהנה מחזרה על נוסחה מקובלת, משום שהעבר קיים בתודעתו כרצף, שחוקי האבולוציה אינם חלים עליו. בתודעה זו גובר יצר השימור על יצר הסקרנות". על-כן היחס אל אותם המעתיקים הוא סלחני. גישה זו גורמת לעיתים, בקרב חוקרים מסוימים, לפיחות בערכן של עבודות מסוימות והתייחסות אליהן כסמלים בלבד. השקפה זו ליוותה בדרך-כלל חוקרים רבים שדנו, ניתחו וביקרו את ציוריו של שווארץ. נקודת המוצא של רבים מהם הייתה אומנותית מעיקרה, וחסרה את ההיכרות העמוקה עם הדמות המצוירת ומטרותיה בציורים אלה. למשל, בן-אריה כתב כי "ציוריו של שווארץ אינם מנציחים את הנוף כהוויתו, וערכם אינו רב בתחום האומנות, אלא בעיקר בדרך העיטור של מקומות ומבנים קדושים [...]". עם זאת מסכים בן-אריה כי "ישנה אפשרות לזהות בתוכם פרטים נכונים".⁸ נראה כי חוקר זה ממשיך בגישתה של פרידמן, הרואה יצירות אלה כ"סמלים", הגם שהיא מודה שיש בהם "שילוב של מסורות עם מראה עיניו".⁹ יונה פישר העריך את הליטוגרפיה הראשונה של שווארץ כ"הראשון בייצוגים הסמליים של המקום, שכמותם נמצא לרוב באומנות המקומית משנות הארבעים ואילך". אולם בהמשך הוא מחדד את הערכתו ומודה כי "האיזון בין ריאליה וסמלים נוצר בידי יהוסף שווארץ". לעומת כל החוקרים שהבאנו לעיל התייחס ערן לאור אל הציורים, ובעיקר לציור הפנורמה של ירושלים, כמעשה ידיו של שווארץ.

המקור החשוב ביותר המסייע בפתרון שאלת מקוריות הציורים הוא דווקא הרב יהוסף שווארץ עצמו. במכתבים רבים ששלח לאחיו בגרמניה מעלה שווארץ את עניין

⁷ א. ששון, 'מהלכה למעשה - תמורות בהתפתחות הספרות העברית בידיעת ארץ-ישראל במאה ה'ט"ו', א. לב ומ. שילה עורכים, ארץ-ישראל כמוקד לעלייה לרגל ותיירות, רמת-גן תש"ס, 2000, עמ' 39-25.

⁸ בן-אריה י, ציוריה וציוריה של ארץ ישראל במאה התשע-עשרה, ירושלים-תל אביב תשנ"ב, 1992, עמ' 260. גם שילר העריך את ציוריו כ"ערך עיטורי בלבד". ראה: שילר א, ירושלים במאה התשע עשרה בתחריטים והדפסים נדירים, ירושלים 1981. ראו דבריו במבוא.

⁹ פרידמן ר, דימויה של ירושלים בציור של המאה ה-19 - במערב, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך באומנויות, תל-אביב 1987, עמ' 233.

הציורים, מהם ניתן ללמוד על הצייר, שלבי עבודתו, אופן ההוצאה לאור וההפצה. באיגרת משנת תקצ"ז כותב שווארץ בין השאר על הכותל המערבי, ומבטיח לאחיו ש"בקרב אשלח לך רישום מדויק משריד קדומים קדוש זה". בהמשך הוא מוסיף: "[...] עוד אודיעך דברים חשובים בשעה שאשלח לך ציור כותל המערבי והקברים הקדושים, כהבטחתי"¹⁰. במכתב אחר מאותה תקופה הוא מודיע: "[...] וגם היה בדעתי לשלוח לך ציור מכותל המערבי ומקום המקדש, אכן לא נשאר זמן כמעט [...]". במכתב ששלח להירש לעהרן הוא כותב: "זאמת שיש בידי ציור המקדש שעשיתי והוא טוב מאוד, ואחפוץ לשלוח לאדוני".

גם מתוך איגרותיו אנו יכולים לזהות שתי תקופות של ציורים. התקופה הראשונה היא זו שעד שנת תקצ"ז (1837), בה יצאה לאור הליטוגרפיה הראשונה. הציורים עליהם כותב שווארץ ומבטיח למכותביו שישלחם אליהם, אכן הופיעו באותה ליטוגרפיה. מראשית שנות הארבעים של המאה התשע-עשרה מציין שווארץ במכתביו אתרים ומקומות ומבטיח לציירם, אך הם אינם מופיעים בליטוגרפיה הראשונה. כך הבטיח לצייר את מערת המכפלה, קבר זכריה ועוד.¹¹ באיגרת אחרת (מרחשוון תר"ב) הוא מדבר על "[...] הציורים הראשונים אשר באו לידי פה אה"ק [...] וגם לחדשים מעשה ידי [...] אבקש ממך שתשגיח שלא יאריך, עד שיבואו לידי [...] כמו בראשון [...] כי רבות ההוצאות בציור השני יותר מבפעם הראשון".

באיגרת מאותה תקופה, ואינני יכול לפענח התאריך בשלב זה, הוא מנחה את אחיו על עניין שילוב הציורים של מערת המכפלה ואתרים אחרים בפרקים המתאימים בספר. האיגרת החשובה ביותר להבנת פרשייה זו בכלל, ואופן הכנת הליטוגרפיה הראשונה היא האיגרת מג' אלול תקצ"ז, סמוך לצאתה לאור, בה מנחה שווארץ את אחיו כיצד עליו לערוך את הליטוגרפיה, ואפילו מצרף שרטוט סכימתי של מבנה הליטוגרפיה.

מדוע אם-כן לא חתם שווארץ או המוציא לאור על הליטוגרפיה הגדולה? נראה כי מלכתחילה התכוון שווארץ לחתום עליה, אולם אחיו המפיק מנע זאת. הסיבה קשורה דווקא בציור העיר ירושלים שבמרכז הליטוגרפיה, שבו מופיעים גם הרובע הנוצרי וכנסיית הקבר, מוטיבים המנוגדים להשקפת עולמו של קהל היעד. ציור זה נשתל על-ידי הליטוגרף (קאטהאליש?) ללא הסכמת האחים שווארץ. במכתב לאחיו מגדף שווארץ את בעל העוולה שנעשתה לו ומתלונן, "כי לא יש הצלחה במכירתו (של

¹⁰ איגרת מיום כ"ג באייר תקצ"ז, 28 במאי 1837. איגרת זו היא מהבודדות שהיו ידועות טרם גילוי ארכיון שווארץ. ראה: יערי א', אגרות ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 371; לנדוי ב', עורך, שערי ירושלים - תעודות לתולדות ירושלים ותושביה, ירושלים תשכ"ט, עמ' כ.

¹¹ בק י, מגנזי קדם - תעודות ומקורות מתוך כתבי פנחס בן צבי גרייבסקי, ירושלים תשל"ז, עמ' ט-יג.

הציור) כמו בראשונה [...] וטוב עשית כי לא רשמת לא שמי ולא שמך תחתיו". המוטיב הנוכרי שהוכנס, שלא על דעתם של האחים שווארץ, מנע מהם לפרסם את שמם וליטול אחריות על הליטוגרפיה כולה.

מעבר לחשיבות הויזואלית שראה שווארץ במלאכת הציור והשרטוט, עמדה לפניו בעיה כלכלית שהניעה אותו לעשות את הדברים בעצמו. "ועתה קורא ידידי, אוהב חכמה ואמת [...] ואל תשית עלי חטאת כי תמצא שגגות וחסרונות לא יכולו להימנות במלאכת הדפוס [...] הארץ הקדושה הזאת ארץ חרבה ושממה וחסרה כל טוב [...] ענייני צרכי כלי מלאכת מחשבת בבתי הדפוס והציור (לא נמצאו מציירים [...]) ובעל המלאכה (שווארץ) טרוד בצערו ובענייניו, באחת ידו עושה במלאכה (כתיבה), ואחת פשוטה (מתפרנס מ"חלוקה"); וכל מי שיודע מעמד ארצנו הקדושה ועיר קודשינו משתאה לאמר איך לאל ידם להוציא מלאכת מחשבת, דפוס הדר בלבשו כזאת בעיר ובארץ החרבה והשממה [...] לכן ידידי שא נא, ודון לכף זכות, ותחשוב חטאים לזכויות וגם אב הרחמים ידינך כן".¹²

בהקדמה למהדורה האנגלית של "תבואות הארץ" כתב יצחק ליסר, המתרגם והמוציא לאור: "[...] הביצוע של הספר בכללותו וגם במובן הטכני, יעניק בוודאי סיפוק רב, אם לא למעלה מזה, הואיל והעבודה נעשתה כולה בידי סופרים ואומנים יהודיים. הציורים הוצאו לפועל בידי ס. שוסטר, ליטוגראף השייך לעמנו, שעבודתו אינה יכולה שלא להצליח. רק המפות הוצאו לפועל בידי לא יהודים, אך תחת השגחתי, ככל שניתן [...]".

הראינו כבר כי רישומי הציורים הוכנו בארץ-ישראל, אולם לא הודפסו כאן, שכן בימיו של שווארץ לא היה בארץ דפוס אבן: "[...] אל תשית עלי חטאת קורא ידידי, אם לא תמצא דבר וחצי דבר בתכלית השלימות [...] וגם הדפוס שהוקם פה עיה"ק לא בשלימות הוא, ואי אפשר לי לצייר ציורים אשר יבוקש להבין דברי העמוקים, וזה מלאכת ליטוגרפיע אשר לא נמצא בארץ [...]".¹³

אכן בירושלים לא היה עדיין דפוס אבן, שכן הדפוס הראשון שפעל בירושלים, ויכול היה להפיק גם ציורים, היה הדפוס של רבי ישראל בק, שנפתח בשנת 1841. על-כן נאלץ שווארץ להעביר את הרישומים לאחיו חיים, בהירבן שבגרמניה, שיוציאם לאור שם. מובן שצעד זה נבע גם מתמיכתו הכלכלית של אחיו, שליווה את שווארץ בכל המהלכים הכלכליים אשר עשה, שכן לא יכול היה לעמוד בהם בעצמו. רק מאוחר יותר, ביוזמתו של רבי ישראל בק, הגיע לירושלים דפוס האבן, שאיפשר

¹² שווארץ י', פרי תבואה, ירושלים תרכ"א. ראה הקדמה, ללא מספרי עמודים.

¹³ שווארץ י', תבואות שמש, ירושלים, תר"ג, ראה דבריו בסוף ההקדמה.

שימוש נרחב ביותר בציורים בכלל ובציוריו של שווארץ בפרט. במשך שנים היה לבית הדפוס של ישראל בק, שהדפיס את ספריו של שווארץ, מעין "מונופול" על השימוש בציוריו. אולם משהחל ענף הדפוס להתפתח, ניצלו גם אחרים את ציוריו של שווארץ.

נראה כי מרגע שקיבלו בעלי בתי הדפוס בירושלים את הזכות להדפיס את ציוריו של שווארץ, הפכו אלה לרכושם ול"נכס לאומי". זאת ניתן להבין לאור תפוצתם הרחבה של ציורים אלה בספרים והדפסות שונות של אותם בעלי הדפוס. הללו גם נהגו להדפיס בקשות וקמיעות, ציורי "מזרח", לוחות "שיוית" ושאר מוצרי אומנות יהודית. בריל, הכהן וסלומון הביאו בשנת תרכ"ב דפוס אבן לירושלים, וכוננתם הייתה, בין השאר, להפיק ציורים וקישוטים בעלי מוטיבים יהודיים, כגון הכותל המערבי, מה שהיה נדיר אותה עת. רק בשנת תרכ"ג הובאה מכונת דפוס חדשה מפריז, שבה הוציאו לאור את עיתון "הלבנון". שלישייה זו, ובמיוחד סלומון, "הפקיעו" מבחינה מסוימת, את המונופול שהיה לבק על ציורי שווארץ, והשתמשו גם הם בציוריו. בכך תרמו תרומה נכבדת ביותר להפצת הציורים בארץ-ישראל ובתפוצה.

סיכום

עיקר פועלו המחקרי של רבי יהוסף שווארץ היה כתיבת הארץ ותיאורה הספרותי, וכן ציור מפות ותיאורה הכרטוגרפי. אולם, בניסיונו למצות את תיאור הארץ ניסה שווארץ את כוחו גם בציור של ארץ-ישראל. בראשית עבודתו עסק שווארץ בעיקר בציור ירושלים ואתריה המקודשים. הגם שציוריו הם סכמתיים למדי ואינם ניחנים בכושר אומנותי מיוחד במינו, הרי שגם בתחום זה פרץ שווארץ דרך חדשה באומנות היהודית בכלל ובגיאוגרפיה העברית בפרט. רוב ציוריו של שווארץ רוכזו בשתי ליטוגרפיות, הראשונה שבהן פורסמה בסוף שנות השלושים, והשנייה, הגדולה והמפורטת, פורסמה מספר שנים מאוחר יותר, בראשית שנות הארבעים של המאה התשע-עשרה. מגבלותיו הידועות והמובנות של שווארץ כצייר לא פגעו בביטוי הריאלי והגיאוגרפי של האתרים אותם תיאר, ההיפך מזה, רבה בהם הריאליה.

בציוריו ובעבודתו הגרפית נע רבי יהוסף שווארץ בין מזרח למערב, בין ציור סכימתי רומנטי משהו של ארץ הקודש לבין ציור ריאלי, האמור לשמש כביאור וביטוי לתיאור הגיאוגרפי שבכתביו; בין ציורים של ירושלים ואתרי הקודש, אשר בה ובסביבותיה, המשמשים כלוח מזרח בבתי היהודים, לבין ציורי נוף, מפות ופנורמות, העשויים לעניין אף את הקורא המערבי.

ציוריו של שווארץ נקלטו היטב בתודעה ובפולקלור היהודי לפחות, ושימשו כמוטיבים מרכזיים, שגופים רבים ובהם הוצאות ספרים, ועדים, אומנים ועוד הפכו לסמליהם שלהם, כסמלי הייצוג של ארץ הקודש.

רכג "רב אומן" - ציורי ארץ-ישראל והר חברון

ממחקר זה עולה כי על יצירות אומנות גיאוגרפיות-היסטוריות להיבחן בחינה
בינתחומית, קרי בכלים אומנותיים, גיאוגרפיים והיסטוריים. בחינה כזו, כפי
שנעשתה לגבי עבודותיו של שווארץ, מדגישה את תרומתו של האיש ויצירותיו.